

OSMANLI SANATINDA KÂBE TASVIRLİ BİR FRESK *

SADİ DİLÂVER

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Osmanlı sanatında Kâbe tasviri hacı kitapları, minyatür, çini, madenî eşya, tekstil gibi çeşitli kollarda dinî gayeye uygun olarak bol sayıda yapılmıştır. Bunların ilk örneğini XIV. yy. da¹; en yaygın örneklerini de XVII. ve XVIII. yy. çini, seccade ve minyatürlerinde görüyoruz.

Fresk olarak yapılmış olduğu bilinen ilk ve tek örnek ise, Sivrihisar Haznedar mescidinde bulunmaktadır². Haznedar mescidi 1273 tarihinde Selçuklu devlet adamı Necibüddin Mustafa tarafından yaptırılmış³ olmakla beraber, sonraki onarımlarla ilk şekli bozulmuştur. Halen de restore edilmektedir. Kâbe tasviri bu mescidin mihrap duvarında, mihrap ile güney-batı köşedeki mukarnaslı tromp arasında yer alan fresk içindedir (Res. a). Daha önce yapılmış ve silinmiş olan çiçek motifli diğer bir fresk üzerine yapılmıştır. Eski freskin naturalist çiçeklerinden parçalar, bugün bile yer yer seçilebilmektedir.

Kâbe'nin bulunduğu Harem-i Şerif tasviri, bu freskde yan yana yapılmış üç ayrı dikdörtgen kompozisyondan ortadakidir. Boşluklar, sağda ve solda şamdan biçiminde yazılarla (Âyet), altta testi, kâse ve diğer çeşit kap resimleri ile doldurulmuştur. Açık gri fon üzerine siyah çizgiler hâkim olup; yeşil, mavi, kırmızı ve kahve renkler çeşitli nuanslarda kullanılmıştır. Üç dikdörtgen kompozisyondan Harem-i Şerif kolayca tanınmakla beraber, diğer ikisinin anlaşılması oldukça güçtür.

* Bu konu, 1967 Temmuz ayında Cambridge'deki Uluslararası III. Türk Sanatı Kongresinde tarafımızdan tebliğ edilmiştir.

¹ R. Ettighausen, "Die bildliche Darstellung der Ka'ba im Islamischen Kulturkreis". *ZDMG*, N. F. XII (1934), s. 111.

² Bu fresk Hollandalı bir restoratör tarafından temizlenerek ortaya çıkarılmıştır. K. Otto-Dorn, freskler konulu etüdünde bundan bahsedeceğini söylemektedir.

³ Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir 1961. s. 71, 81.

Harem-i Şerif tasviri minyatür, seccade ve çinilerdeki benzerleri ile karşılaştırılması sonucunda, XVIII. yy. yapısı olduğu kabul edilebilir⁴ (Res. b). Fark sadece detaydadır. Bu konuda bilinen bütün örnekler her ne kadar kronolojik bir tipoloji için yeterli değilse de⁵, K. Erdmann'ın gurup B'de gösterdiği örnekler⁶ arasına bu da katılabilir kanısındayız. Harem-i Şerif'i sınırlayan revaklı avlunun kuşbakışı görünüşüne karşılık ön kısmın cepheden gösterilmiş olması sebebiyle bu tasviri, gurup B'deki en yakın benzerleri ile birlikte XVIII. yy. başı olarak tarihlendirebiliriz. XVII. ve XVIII. yy. başı Harem-i Şerif tasvirlerinde gerçeğe benzemiş olmaktan çok kalıplaşmış, şematik ve sembolik bir düzen vardır. Her ne kadar bu örnekte Kâbe ve Harem-i Şerif'teki diğer kutsal yapılar (Makam-ı İbrahim, Zemzem Kuyusu, Mimber, 4 mezhep için 4 makam v.s.), gerçekte olduğu gibi revaklı avlusu ve minareleri ile oldukça yerli yerinde seçilebiliyorsa da, resim anlayışında bir değişiklik yoktur. Halk sanatının geleneksel hayal gücüne ve dinî gayesine uyan, perspektif anlayıştan uzak, tezyinî bir düzen karşısındayız. Avlu köşelerindeki Zemzem ibrikleri (Zevrek), sembolik ifadenin en belirli örnekleridirler.

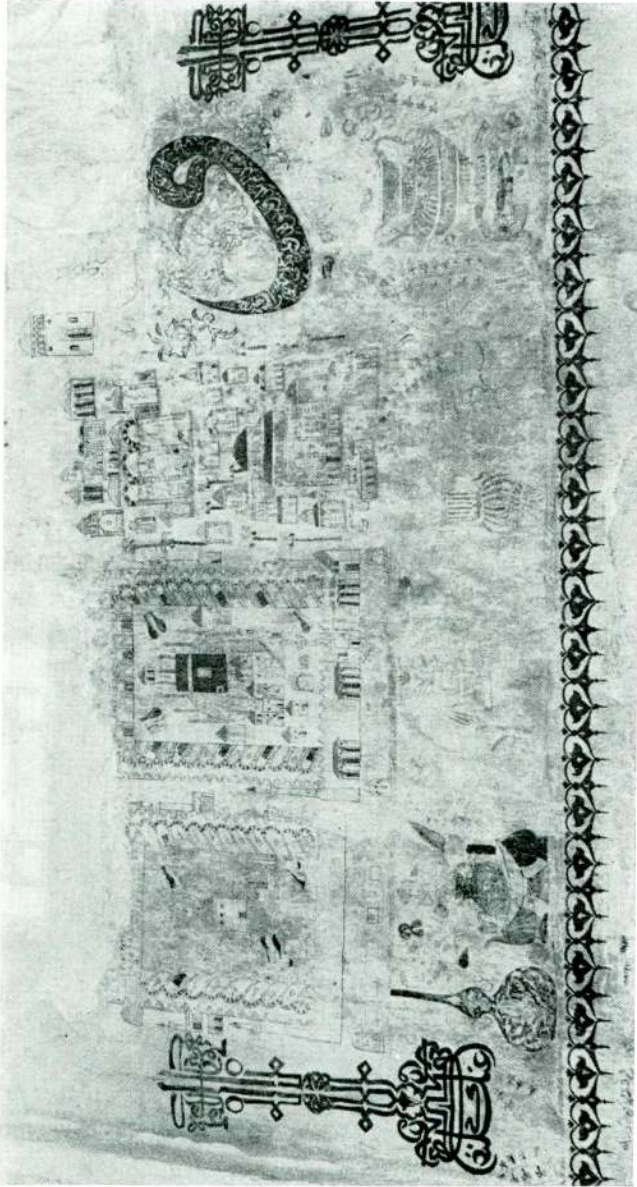
Diğer iki kompozisyon, konuları farklı olmalarına rağmen Harem-i Şerif kompozisyonu ile aynı niteliktedirler. Bu iki kompozisyonun ne oldukları konumuz dışı olmakla beraber, sanatçının yukarıda bahsettiğimiz anlayışını daha da belirtmek yönünden açıklanmalarında fayda vardır :

Trompun hemen bitişiğindeki kompozisyon, hurma ağaçlarının iki yönden sınırladığı bir mimarî topluluktur (Res. c). Bir şehir resmi olması ve Harem-i Şerif resmine hemen bitişik yapılışı ile Medine olabileceği ilk akla gelendir. Fakat, kompozisyonda dinî olmayan bir yapı görülmediğine göre herhangi bir şehirden çok, Mekke şehri içindeki ve civarındaki diğer kutsal yapıların sembolik olarak bir arada gösterilmiş olma ihtimali daha akla yakındır. Kompozisyonun

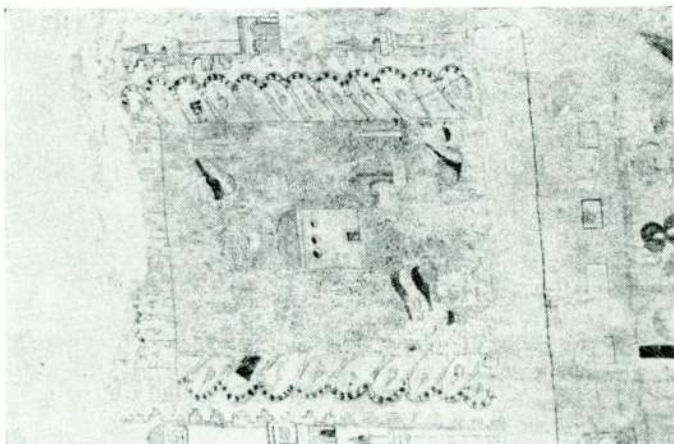
⁴ Mukayese için : İstanbul Yeni Valide camiinde bir paye üzerindeki çini; İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki İnv. No. 830 çini; Atina Benaki Müzesi'ndeki çini (Bak. K. Erdmann, "Kâ'bah fliesen", *Ars Orientalis* V. III. Michigan 1959, s. 193); İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde "Mecmua-i Sur ve Ed'iy'e"deki minyatür, N. R. No. 275, s. 75 b; İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki "Delailül Hayrat" ta bulunan bir minyatür, İnv. No. 1038, s. 12 b; İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki seccade, İnv. No. 287.

⁵ K. Erdmann, aynı makale, s. 193.

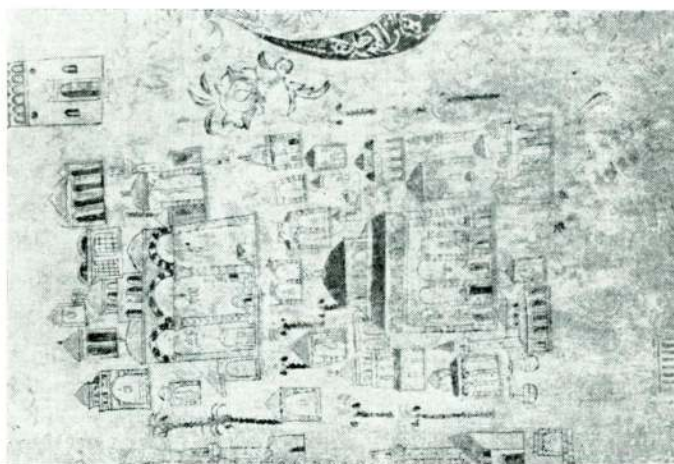
⁶ K. Erdmann. aynı makale, s. 195/6.

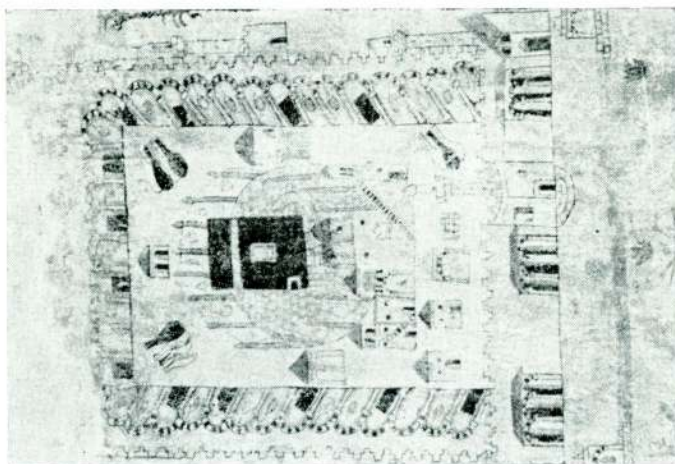
Res. a — Sivrihisar Haznedar mescidindeki Kâbe tasvirli fresk.

Res. d — Sivrihisar Haznedar
mescidindeki freskten soldaki
kompozisyon.

Res. c — Sivrihisar Haznedar
mescidindeki freskten sağdaki
kompozisyon.

Res. b — Sivrihisar Haznedar
mescidindeki freskten Harem-i Şerif
tasvirli orta kompozisyon.

sol alt köşesindeki adalet sembolü 'terazi' motifi, Mekke ile ilişki aramağa bizi, daha da zorlamaktadır. Her ne kadar Harem-i Şerif kompleksi dışındaki yapılarla sanatçıların ilgilenmedikleri (bazı dekoratif unsurlar hariç) kabul edilmişse de⁷, bu doğru değildir. Zira, İstanbul Cezeri Kasım Paşa camiindeki 1725 tarihli çinide, Mekke'deki diğer kutsal yapıların çoğu Harem-i Şerif'in yanında, fakat ayrı ayrı gösterilmiş ve ne oldukları yazı ile belirtilmiştir. Ancak; Haznedar mescidindeki freskde Mekke şehri içindeki ve civarındaki diğer kutsal yapılar şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir düzende Harem-i Şeriften ayrı olarak, fakat yanında gösterilmişlerdir. En kutsal olan Harem-i Şerif ise, yukarda belirttiğimiz gibi ayrı bir kompozisyon olarak ele alınmıştır. Burada sanatçının mantık, gerçek, ölçü ve sanat kaygısını bir yana bırakarak dinî konuda bir açıklama çabasında olduğu muhakkaktır.

Üçüncü kompozisyonda revaklı ve minareli avlu ortasında kubbeli bir yapı görülüyor (Res. d). Avluda sembolik olarak Zemzem ibriklerinden çanaklara kutsal suyun dökülüşü, bu yapı şemasının da Mekke ile ilgili olduğu kanısını vermektedir. Bütünü ile yine aynı devir halk sanatına has dinî gaye güden, hayalî ve şematik bir düzendedir.

Sonraki yılların 1725 tarihli İstanbul Cezeri Kasım Paşa camiinde ve 1734 tarihli İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa camiinde bulunan Tekfur sarayı yapısı Mekke tasvirli çiniler, tamamen Avrupa resim anlayışı ile işlenmişlerdir. Birincide Harem-i Şerif ile diğer bazı kutsal yapılar ve dağlar; ikincide bütünü ile Mekke şehri perspektif kurallara uygun, oldukça realist bir düzende görülüyor.

Bu sebeplerle de Haznedar mescidindeki freski XVIII. yy. başına tarihleyebiliyoruz.

Anadolu Selçuklularından sonra günden güne önemini kaybeden Sivrihisar'ın bu küçük mescidinde, böyle bir fresk oluşu ilgi çekicidir : XVII. ve XVIII. yy. Osmanlı sanatında bazı ibâdet yerlerinin Kâbe tasvirli çinilerle olduğu kadar, fresklerle de süslenmiş oldukları sonucuna varılır. Ancak; günümüze kadar başka bir Kâbe tasvirli fresk kalmadığı veya varsa, henüz keşfedilmediği anlaşılmaktadır⁸.

⁷ R. Ettinghausen, aynı makale, s. 128.

⁸ Nitekim, makalemiz baskıda iken Kâbe tasvirli diğer bir Osmanlı freskinin Bursa Ulu camiinde varolduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız.

